

Opbrengsten Workshop: De HAN en Toegepaste Filosofie

Hoe integreren we filosofie en ethiek op de HAN

Symposium "Durf ter Denken!"

Opbrengsten en ambities "Grassroots" toegepaste filosofie en ethiek In het hoger onderwijs

Durf te Denken! sluit aan bij de drie HAN-brede focusgebieden en het nieuwe instellingsplan, en presenteert wordt georganiseerd voor studenten, docenten en onderzoekers van binnen en buiten de HAN. Het programma begint met de vraag: wat is dat eigenlijk, toegepaste filosofie? Waarom is het zo belangrijk en hoe werkt dat op het hbo? Vervolgens kiest iedere deelnemer waar ze meer over wil weten of over mee wil praten. Hoe maak je ethische afwegingen als engineer of ICT'er? Wat betekent de digitalisering voor het publieke leven? Bij wie kunnen we te rade gaan over ethische dilemma's in de zorg, en wat betekent 'duurzaamheid' nu precies? Deze vragen in een wijsgerig-ethische context plaatsen is de uitdaging voor de reflectieve, wendbare, kritische, onderzoekende en nieuwsgierige wereldburger, voor wie zelfverantwoordelijkheid en persoonlijk leiderschap leidraad vormen voor de wereldvrede (vrij naar I. Kant).

In het navolgende ordenen we op twee thema's de opbrengsten van twee denksessies rondom: 1. De bestending van ethiek en toegepaste filosofie binnen de HAN en 2. De inhoud(en) van de programma's die we breed willen en kunnen aanbieden binnen de HAN, teneinde kritische, maatschappelijk betrokken wereldburgers op te leiden, naast een gedegen vakmanschap op maatschappelijke toepassingsgebieden als zorg, educatie, techniek, IT en economie. Leidraad zijn de onderzoeksagenda's van het onderzoek binnen de focusgebieden "slim", "schoon" en "sociaal."

In onderstaande kolommen lopen welbewust *bestending* en *inhoud* door elkaar heen (wat links staat, zou ook rechts kunnen staan en andersom). Ze zijn soms lastig te onderscheiden, anders dan dat we voor de institutionalisering inhouden nodig hebben die een bestending in een bepaalde concrete uitingsvorm noodzakelijk maken. Of dat nu in de vorm van een "bureau", een "netwerk" of een aantal "onderwijseenheden" is, steeds schemeren nut en noodzaak van een ethische grondhouding door in de manier waarop het hoger beroepsonderwijs zijn studenten meeneemt in de actuele stand van zaken van maatschappelijke vraagstukken en de daarop van toepassing zijnde benaderingswijzen.

Hoe bestendig je (toegepaste) filosofie en ethiek binnen de HAN?

1. Inleiding

1. Gebruik de Ethische Commissie van de HAN als bron voor casuïstiek. Dat geldt ook voor gremia als toets- en examencommissies, waar regelmatig plagiaatgevalen voorkomen. Ook het Koersbeeld 22-28 kent filosofisch-ethische vraagstukken, alsmede onderzoeksaanvragen, zoals die bij de HAN binnenkomen voor interne en externe projecten.
2. Samenwerking met de focusgebieden slim, schoon en sociaal
3. Het opbouwen van een *Think Office*, waar verschillende ethisch-filosofische vraagstukken sectorspecifiek of sectoroverstijgend binnenkomen.
4. Hoe zorgen we voor doorlopende leerlijnen en vraagstukken binnen onze opleidingen?
5. Neem in beleidsvraagstukken ook en vooral ethische aspecten en filosofische kwesties mee. Duurzaamheidsvraagstukken meenemen in onderzoek, naast bijv. een financiële paragraaf.
6. Bouw een database op met relevante bronnen (artikelen en studies), daarnaast verschillende mono- en multidisciplinaire casuïstiek die deel uitmaakt van het onderwijsprogramma (ook video's, YouTube filmpjes, een toolbox, ethische vraagstukken (EHBE, eerste hulp bij ethische vraagstukken).
7. Het uitwisselen van docenten binnen en buiten academies, zeker wanneer multidisciplinaire ethische vraagstukken aan de orde komen: docenten met een filosofische achtergrond en bagage lijken schaars: er is in elk geval veel interesse binnen de HAN voor dit aspect van beroepsgerichte opleidingen: zonder "morele sensitiviteit" is het lastig om "praktijken" op een "goede" manier te benaderen, te interpreteren en oplossingsrichtingen voor vraagstukken te ontwikkelen.

2. Het onderwijs

1. Het implementeren en meenemen van ethische gevoeligheid, moreel redeneren, kritisch argumenteren, praktisch-wetenschappelijk denken en redeneren vraagt om een andere benadering van onderwijs: de

Welke thema's zijn inhoudelijk relevant voor onze HBO studenten?

1. Inleiding

De studenten komen uiteindelijk in een **beroep** terecht, zonder precies te weten hoe dat beroep er t.z.t. uitziet. Op weg naar die beroepspraktijk ontwikkelen ze zich zowel op hui beroepsvaardigheden als **maatschappelijk en persoonlijk**. De route is via bewustwording van ethische kwesties en aanzetten tot kritisch denken. Hierbij is het van belang inzichten te hebben in welke perspectieven er zijn waarin je kunt denken!

Hiermee verbeter je de maatschappij m.b.t. doorgeslagen regelvoering (bijv. toeslagenaffaire, UWV affaire, etc.) en misstanden te signaleren, door te leren uit je bubbel te stappen en door vragen te stellen over je systeem (beroep, cultuur) .

De thema's van het beroep zijn divers, maar de bijna elk beroep heeft een beroepscode (advocaat, notaris, accountant, therapeuten, mondverzorger). Deze code is soms vastgelegd (gedragsregels, ethische norm, tuchtcommissie, geschillen groep, gilde/beroepsvereniging) en soms alleen impliciet.

Thema 'bewustwording' dat ethisch denken overall in de onderwijsprogramma's zit (vak, SLB,), maar niet overall expliciet wordt benoemd of getoetst. Een Filosofie-Lijn is meestal niet duidelijk (voor de student of de curriculumcommissie) , net als een opbouw in instrumenten en competenties over de jaren heen. Het wordt niet benoemd, maar het benadrukken van gericht kiezen en van consequenties doordenken is een HBO competentie. "De student moet te niet vertellen dat een casusbespreking ethiek is, want dat is saai en ouderwets en niet relevant". Uitvoering benadrukt herkennen van feiten versus betekenis, en reflectie: hierin worden onderwijsleergesprekken over casus, dilemma's, stellingen, intervisie, supervisie, debat, discussie, essay, etc. genoemd, waarin zowel kennisvermeerdering als afwegingen worden getraind, vaak in gesprek + reflectie hierop. Maak hierbij een scherp onderscheid tussen KENNIS en BETEKENIS! In adviezen naar een klant maak je keuzes in argumenten (bijv.

praktijken worden meer leidend, dan de standaardroutes en routines binnen het huidige onderwijs.

2. Het expliciteren van lastige vraagstukken en hen bevragen op de ethisch-filosofische dimensie: het “opleiden” – beter: laten ontwikkelen van de maatschappelijk betrokken en reflectieve wereldburger.

3. Meer expliciet worden zaken als APA of de integriteitscode standaard meegenomen in onderwijs en onderzoek. Het gaat dan niet om de toepassing, maar om een beter begrip van bepaalde conventies voor de overname van teksten/bronnen en op welke wijze je zelf onderzoeksresultaten kunt doordénken.

4. Train, coach of leidt op: de kritische docent .

5. Kijk op welke wijze de SDG's een plaats in de curricula kunnen krijgen en hoe je er vanuit een filosofisch-ethische blik mee om kunt gaan.

Focus ook bij vakinhoudelijke onderwijseenheden op de kritische dimensie, de maatschappelijke kanten van het vraagstuk en hoe deze benaderingswijzen bij kunnen dragen aan een betere (duurzamere) wereld.

6. Implementeer andere, verrassende vormen van kijken naar de wereld en vraagstukken in het onderwijs: literatuur, poëzie, kunst, filosofische teksten die het thema raken.

7. Hoe voer ik het **ethische gesprek** (Habermas: die ideale Sprechsituation), de dialoog, waarin het uitwisselen van visies en onderbouwingen belangrijker zijn dan de uiteindelijke uitkomst dan wel wie er uiteindelijk “gelijk” heeft (een vertraging van het onderwijs door verdieping!)

8. Ethisch denken is de rode draad in de benaderingswijze van alle casuïstiek.

9. Alle docenten van de HAN zijn getraind en geschoold in het ontwaren van de filosofische kant van vraagstukken.

10. Creëer fysieke en virtuele (blended) ontmoetingsplaatsen voor het filosofisch discours aangaande sectorspecifieke en sectoroverstijgende vraagstukken (focus op interdisciplinariteit). Dit is een ontmoetingsplek voor docenten en studenten. Deze plek is herkenbaar, laagdrempelig en herbergt een rijkdom aan kennis en inzichten rondom filosofisch-ethische vraagstukken. De filosofie “tussen” de opleidingen positioneren: wat doet dat met het beeld van de onderhavige casuïstiek?

vermijd drogredenen) die je advies ondersteunen.

2. Beroep

Kritisch denken m.b.t. bestaande uitvoeringspraktijken in het werkveld is nodig. De student moet als beginnend beroepsbeoefenaar een antenne krijgen voor betekenissen die verband hebben met belangen en perspectieven. Via bijvoorbeeld Onderwijs Leergesprekken werken aan:

Thema ‘een goed leven’ voor generatie Z is anders dan voor de Baby Boomers

Thema ‘gedragsregels’ kan ook de fundamentele principes bespreken onder de HAN als groot systeem, met cultuur van regels, met studenten en docentengroepen.

Inclusiviteit = stap uit je bubbel en respecteer een ander standpunt.

Thema ‘geld’ kan ingaan op het overheersende belang van geld in keuzes, tegenover bijvoorbeeld Nabuurschap, participatie en

Fatsoen. Moet alles in geld worden uitgedrukt? Is er een maatschappelijk toegevoegde waarde?

Thema ‘ontwikkelen van professionele identiteit’

omvat eigen keuzes in diverse dilemma's die in het beroep voorkomen.

Verdedig je als advocaat en drugsbaron? Maak je nieuw leven aan in een petrischaal?

Ondersteun je de 1ouder junk om voor haar kind te zorgen of plaats je het kind uit huis?

Verdoezel je de rekenfout in de constructie?

Verpleegkunde ethische handelen

Thema ‘innovatie’ waarbij de richting van vernieuwingen besproken wordt. Moeten nieuwe ontwikkelingen op geld en materialisme worden getoetst, of zijn er andere criteria (bijv SDG) om te sturen? Zie bijv werken voor defensie...

Thema ‘de professionele houding en

vaardigheden’ bij communicatie zit in de 4 jarige opleiding, waarbij 8 generieke skills van een communicatie professional ontwikkeld worden.

- plannen + prioriteren
- reflectief zijn
- onderzoekend vermogen

11. Denk aan minoren die een plaats krijgen binnen, maar vooral ook tussen de academies. Thema: toegepaste filosofie (bv wetenschappelijk denken, kritisch denken en argumenteren, ethische oordeelsvorming en ethisch handelen).

12. Binnen alle eindkwalificatiesets behoort de competentie “denken”. Het denken kan worden bevorderd in de confrontatie van theorie en praktijk – hier wordt vanuit bv het Think Office ondersteund. Denkbaar is hier ook een netwerk dat bijdraagt aan het verspreiden en bijdragen aan filosofische en ethische kennis, ook vanuit het inventariseren in de beroepspraktijken van ethische, kennis- en filosofiegerelateerde vraagstukken.

Bouw in het onderwijsprogramma de verbinding tussen zelf- en wereldbeeld in : vanuit de blik op zichzelf naar de blik naar buiten en het verbinden met die externe blik: confrontaties niet uit de weg willen en kunnen gaan: stuiten op paradoxen of toch dilemma’s).

13. Zie het ethisch discours niet als een subsysteem, maar als een aspect van het beroepdiscours: zelfkritiek is hier een belangrijk onderdeel van met als speciaal aandachtspunt: het sociaal pluralisme (mensen zijn geen klonen van elkaar, maar verschillen in diverse (culturele, politieke, religieuze, etc.) dimensies).

14. Zou filosofie gebaat zijn bij “story-telling” als methode van denken en doen? “How do humans get meaning in their life? What social and natural constraints place limits on the variety of ways language can be used to give meaning to our moral experiences?” (Cooper: 12).

15. Bespreek vraagstukken vanuit de vraagstukken (“Mag dat?”, “het ethische oordeel”), casuïstiek

3. Maak het denken, ethisch handelen zichtbaar

Centrale “bestendigingsvraagstukken” betreffen:

- A. Een learning Community met docenten en studenten en een belangrijke inbreng vanuit het werkveld (de “praktijk”)
- B. De learning community als spin off voor alle opleidingen en minoren

- ethisch besef hebben
- flexibel-wendbaar zijn
- verbinden
- innoveren
- samenwerken

In de gele onderdelen komt leren denken van pas, mbv de 4 ingangen. ‘Kwaliteitseisen’ horen bij elk beroep: men moet verantwoording afleggen aan zichzelf en de meerdere en de klant.

3. Persoonlijkheid

Ontwikkelen tot kritisch wereldburger omvat ook wat voorheen onder BILDUNG viel, of daarvoor onder Levenskunst. (dit is niet SLB = SLB is op studievaardigheden, leren-leren, vakspecialisatie gericht). Zie instrumenten uit School of Life en Bildung leerlijnen.

- Thema ‘ontwikkelen democratisch burgerschap’ voor de jeugd, op weg naar zelfstandigheid, bewuste keuzes en rechten en plichten van de maatschappij in verhouding tot zichzelf.
- Thema ‘identiteitsontwikkeling’ van eigen moraal
- Thema ‘Empathie’ om vanuit het neoliberale IK ook andere posities te herkennen en te respecteren.
- Klimaatverandering
- Duurzamere technieken / consumptiemaatschappij van de groei.

Weerbaarheid en Karakter ontwikkelen: de wereld verandert snel, en psychologische weerbaarheid raakt onderontwikkeld. Bulldozer Ouders, doorgeschoten regels, cultuur van aanklagen bij fouten en hoge eisen vanuit social media promoten faalangst en uitval.

4. Soll

Wat gaan we doen om reeds bestaande kennis en inzichten van filosofie in het hoger onderwijs te implementeren:

Voorzetjes:

1. Zoek contact met DE HOGESCHOOL VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

nm.vanhoof@windesheim.nl

2. Neem een bedrijfsfilosoof in dienst

gideon.m.haan@saxion.nl

(Tip: “Dat staat zo in het reglement” zou nooit een antwoord op een vraag mogen zijn (want kritisch denken ligt dan er uit).

C. Inkadering van de studenthandelingsruimte binnen de praktijken en opleidingen (denk aan leeruitkomsten als uitvloeisel van eindkwalificaties/Dublin descriptoren) en vraagstukken over het denk- en werkniveau dat studenten wordt geboden. Ontwikkel breed materiaal en werkvormen die bruikbaar zijn binnen verschillende sectorale handelingscontexten. Maak gebruik van bv. het kritische café. Implementeer DD 3: de kritische blik, oordeelsvorming in in de verschillende hogere-ordeactiviteiten: “vaardigheden verwerven die studenten in staat stellen om, op basis van een vraag of een pro bleem op het gebied van de discipline, relevante gegevens te identificeren en te verzamelen en die te interpreteren met het doel zich een oordeel te vormen en dat oordeel mede te baseren op een afweging van relevante sociaal-maatschappelijke, wetenschappelijke en/of ethische aspecten (Dublin-descriptor: oordeelsvorming)” ([Dublin-descriptoren.pdf \(coutinho.nl\)](https://www.coutinho.nl), 16/4/2022)

D. Ontwikkelen van het “attitudeperspectief”, van waaruit studenten en docenten ethische vraagstukken aanvliegen.

E. Sensitiviteitsvraagstukken met betrekking tot de handelingspraktijken van studenten: wie is waarvoor (en waarom) verantwoordelijk? Het ontwikkelen van maatschappelijke voelsprietten.

F. Maak op verschillende manieren de kritisch-reflectieve wereldburger zichtbaar in verschillende uitingen van de opleiding.

G. Steek vooral in op interdisciplinaire vraagstukken: hier vraagt het werkveld om: het aanleren van samenwerkingsmogelijkheden binnen en tussen de sectoren (zie het 6de semester bij AIM-opleidingen).

H. De persoonlijke ontwikkeling of Bildungscomponent van o.a. Wilhelm von Humboldt en terug te vinden in de onderwijskundige bespiegelingen van Gert Biesta (kwalificeren, socialiseren en in dit geval: subjectiveren) is ook nog steeds in beeld: is dat goed ingeregeld in het HBO?

I. Ontwerp de leeropdracht voor een interacademiaal lectoraat “FILOSOFIE IN BEDRIJF EN ORGANISATIE”, waarbij thema’s worden gethematiseerd als: welzijn,

3. Geef ethiek aan docenten, zodat de docent ict lessen uit ethiek integreert in het eigen werk (bijv. ethisch hacken?).

4. “Ik denk dat het HBO onderwijs zichzelf ondermijnt door teveel bestaande kennis aan te leren en te weinig handvatten om zelf informatie te verzamelen, te wegen op hun waarde, en te interpreteren.”

5. Ga op zoek naar de voor de betreffende sector relevante bronnen, zoals studiemateriaal:

Sectorspecifiek:

a. De Leeuw/Kannekens: Bedrijfsethiek voor het HBO.

b. Ten Have/Ter Meulen/Van Leeuwen: Leerboek medische ethiek.

c. Royakkers/Van de Poel/ Pieters: Ethiek & Techniek. Morele overwegingen in de ingenieurspraktijk.

d. Ritzen/Royakkers: Ethiek in de rechtspraktijk *Meer generiek:*

e. Musschenga: Integriteit. Over de eenheid en veelheid van de persoon.

f. Wouters/Aarts: Ethiek van praktijkgericht onderzoek. Zonder ethiek is het al moeilijk genoeg.

g. Jones/Parker/Ten Bos: For Business Ethics.

h. Bolt/Verweij/Van Delden: Ethiek in praktijk.

i. Cooper: Ethics for Professionals in a Multicultural World.

5. Ontwikkel een HANbreed Semester 6 met filosofische, juridische, ethische, klimaat-technische, en sociale vraagstukken, voor technische, juridische, economische en ook sociaal-maatschappelijke opleidingen, zoals nu bij AIM geldt.

6. Filosofie en ethiek ook in de slb-uren m.b.t. beroepskeuze, en koppelen aan onderwijskunde en didactiek. Zet vraagarticulatie en kritisch denken in elk studieonderdeel.

7. Bij iedere HAN opleiding zit een vak of atelier-uur filosofie/ethiek/kritisch denken, passend gemaakt voor elk beroepsopleiding. Een lectoraat Filosofie HBO Onderwijs verzamelt alle initiatieven en verbindt/ondersteund ontwikkelaars en uitvoerders. Doel = de mogelijkheden geven in tijd en aandacht om te leren kritisch te denken en de dialoog aan te gaan.

inclusiviteit, diversiteit, digitalisering, maatschappelijke vraagstukken etc.

J. Inventariseer alle beschikbare informatie binnen de verschillende academies betreffende ethische of filosofische expertise en wissel deze uit en maak gebruik van elkaars expertise op verschillende filosofische vlakken (antropologie, ethiek, kennisleer, wetenschapsfilosofie, logica, kunst/esthetica, etc.).

K. Inventariseer afstudeeropdrachten, waarin ethische vraagstukken worden meegenomen en mede leiden tot een waardering van het afstudeerthema in relatie tot bv implementatievraagstukken van behandelingen, technieken, financiën, ondersteuning, etc.

4. Samenvattend:

Voor de besteding van filosofie en ethiek zijn vier zaken van belang:

1. De zichtbaarheid van de ethisch-filosofische attitude van docenten en studenten in de aanpak van beroepsgerelateerde vraagstukken (via minoren, een lectoraat, casuïstiek;
2. En academieoverstijgend samenwerkingsverband, waarin filosofisch-ethische vraagstukken kunnen worden geadresseerd (bijv. in het kader van een Think Office of een netwerk ethiek en toegepaste filosofie (vanuit focusgebieden, afstudeeronderzoek, professionaliseringstrajecten, didactiek)
3. Een sensibilisering van studenten en docenten op de specifieke ethische-filosofische aspecten van praktijkgestuurde vraagstukken, problemen, processen, e.dgl.)
4. Creëer middels uitdagende narratieve leeruitkomsten voldoende handelingsruimte voor studenten en docenten om ethische en filosofische reflectie mee te nemen bij het aantonen van hetgeen van hen gevraagd wordt.

5. Wat doen studenten en docenten?

In de uitvoering: schrijf je eigen gedragscode van je projectgroep / je studievereniging om bewuste afwegingen te maken over normen en waarden.

Een Studium Generale, HANbreed op beide campussen, waarin wordt besproken: relevante thematiek uit de actualiteit, belichten non-conformistische standpunten, dagen uit. Radboud Actualiteiten Colleges, maar ook in eigen afdeling/studievereniging interview met alumni over hun werk.

Bij alle lessen komt er in 1 les een conflict: hierin worden morele vraagstukken besproken, met een beroepscode als referentie net als de wet, en via discussie en debat / socratisch gesprek ontstaat bewustwording.

Vak SUPERVISIE in alle hogere jaren

Vak **Werken Aan Eigen Profesionaliteit**. Maar maak hier een drieluik van: Durf te Denken / Durf te Voelen / Durf te Doen (eva.beltman@han.nl)

6. Samenvattend:

Voor de filosofische inhoud zijn verschillende ontwikkelingen van belang. De vier belangrijkste:

1. Kijk naar relevante teksten/bronnen/artikelen en studiemateriaal, waarin integraal filosofie en ethiek wordt besproken in het kader van de eigen sector en sectoroverstijgende casuïstiek.
2. Werk samen aan de ontwikkeling van relevantie, impactrijke vraagstukken voor de ethisch-reflectieve wereldburger.
3. Bouw in verschillende onderdelen thema's in als: identiteit, ethische attitude, ethisch communiceren, kritisch denken (onderzoekend vermogen en oordeelsvorming), empathie, duurzaamheid/SDG's.
4. Filosofie of ethiek manifesteert zich in een gepaste manier van handelen of aansluiten bij een maatschappelijk vraagstuk. Dat vraagt om verdiepende activiteiten,

Literatuur

- Bolt, L, M. Verweij, J. van Delden (2010). *Ethiek in de praktijk*. Assen: Van Gorcum.
- Cooper, David (2004). *Ethics for Professionals in a Multicultural World*. Upper Saddle River (N.J.): Pearson. Prentice Hall.
- Ten Have, H., R. ter Meulen, E. van Leeuwen (2013, 4de druk). *Leerboek medische ethiek*
- Jones, Campbell, Martin Parker, René ten Bos (2005). *For Business Ethics*. London, New York: Routledge.
- Kant, Immanuel (1783 [2021]). *Over pedagogiek*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Ernst-Otto Onnasch. Amsterdam: Boom.
- De Leeuw, Jan, Jacinta Kannekens red. (2006). *Bedrijfsethiek voor het HBO*. Budel: Damon.
- Meester, Frank, Maarten Meester, Natascha Kienstra red. (2020). *Durf te Denken! Filosofie voor de bovenbouw*. Amsterdam: Boom.
- Van Melle, Annet, Peter van Zilfhout red. (2008). *Woorden & daden. Een inleiding in de ethiek*. Amsterdam: Boom; Heerlen: Open Universiteit.
- Musschenga, Bert (2004). *Integriteit. Over de eenheid en heelheid van de persoon*. Utrecht: LEMMA.
- Ritzen, R., L. Royakkers (2010). *Ethiek in de rechtspraak*. Budel: Damon.
- Royakkers, L., I. van de Poel, A. Pieters (2004). *Ethiek & Techniek. Morele overwegingen in de ingenieurspraktijk*. Baarn: HB Uitgevers.
- Wouters, Eveline, Sil Aarts (2017). *Ethiek van praktijkgericht onderzoek. Zonder ethiek is het al moeilijk genoeg*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.